

УДК 371.4:57

ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В УЧИЛИЩАХ МОРСЬКОГО ПРОФІЛЮ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ХІХ СТОЛІТТІ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М. ЛАЗАРЄВА (1788–1851)

Щербина В.Ю., к. пед. н.,
старший викладач кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту
Херсонський державний університет

У статті розглядаються питання військово-патріотичного виховання курсантів в училищах морського профілю Південної України в ХІХ столітті, аналізуються методичні поради вченого щодо виховання любові до служби на благо Батьківщини, досліджуються приклади виховної роботи з курсантами та офіцерами-вихователями, вивчається роль адмірала М. Лазарева у становленні системи освітньо-виховних закладів морського профілю, ґрунтовно простежується характер впливу особистих якостей та життєвого досвіду полководця на молодих вихованців, з'ясовуються характерні особливості застосування змагального методу у процесі виховання спортивного духу, вишкілу.

Ключові слова: М. Лазарев, «Школа Лазарева», військово-патріотичне виховання, форми, методи і засоби виховання, проблеми викладання, морські училища, флот.

В статье рассматриваются вопросы военно-патриотического воспитания курсантов в училищах морского профиля Южной Украины в XIX столетии. Анализируются методические советы ученого по воспитанию любви к службе на благо Родины. Исследуются примеры воспитательной работы с курсантами и офицерами-воспитателями. Изучается роль адмирала М. Лазарева в становлении системы образовательно-воспитательных заведений морского профиля, основательно прослеживается характер влияния личных качеств и жизненного опыта полководца на молодых воспитанников, выясняются характерные особенности применения соревновательного метода в процессе воспитания спортивного духа, подготовки.

Ключевые слова: М. Лазарев, «Школа Лазарева», военно-патриотическое воспитание, формы, методы и средства воспитания, проблемы преподавания, морские училища, флот.

Scherbyna V.Y. MILITARY-PATRIOTIC EDUCATION IN COLLEGE MARINE PROFILE OF THE SOUTH OF UKRAINE IN THE XIX CENTURY IN THE SCIENTIFIC HERITAGE BY M. LAZAREV (1788–1851)

The article deals with the military-patriotic education of students in maritime schools in the South of Ukraine in the XIX century, analyzed methodological advice on the scientific education of loving service for the good of the motherland, we study examples of educational work with cadets and officers, educators, examines the role of Admiral M. Lazarev in the development of educational systems and educational institutions marine profile thoroughly traced the character of the influence of the personal qualities and experience of the commander on the young students, investigated the characteristic features of the method of use of the competitive process in the spirit of sport education, training. Admiral demanded respect superiors to subordinates. Only this approach M. Lazaryev seen by strengthening the authority of the officer and creating a cohesive crew on the ship, able to perform at any time, all the tasks. The basis of the educational and training system M. Lazaryev can be reduced to the following provisions: love of country – the main stimulus that determines all actions of officers and sailors, even to sacrifice for the good and honor of the Fatherland. The natural consequence of this was the belief that duty – a sacred duty soldier. M. Lazaryev great merit is that he managed to harmoniously combine the two objectives – learning and combat. He adapted the teaching process improvement and training to a large fleet of war to everyday practical possibilities of small wars.

Key words: M. Lazarev, «School of Lazarev», military-patriotic education, forms, methods and means of education, problems of teaching, sea school, navy.

Постановка проблеми. Формування патріотизму у молодого покоління – надзвичайне завдання сучасної освітньої системи. У зміцненні патріотичних почуттів велику роль відіграє героїко-патріотичне виховання, покликане формувати бойовий, морально-психологічний дух, спонукати до фізичного вдосконалення громадянина-патріота, виробляти глибоке розуміння громадського обов'язку, готовність у будь-

який час стати на захист своєї Батьківщини, оволодівати військовими і військово-технічними знаннями, а також вивчати бойові традиції та героїчні сторінки історії народу.

На сучасному етапі боротьби із зовнішнім агресором Україна прагне налагодити тісні зв'язки з впливовими країнами в Європейському Союзі і США через військово-технічне співробітництво та проведення спільних навчань і маневрів. В Україні

почалось відродження української армії і флоту відповідно до європейських стандартів та умов вступу до євроатлантичних структур колективної безпеки. Щоправда, відродження боєздатності неможливе без патріотично налаштованої молоді, котра здатна у будь-який момент стати на захист кордонів. Виховання патріотизму – досить складний процес, що повинен базуватися на героїчних сторінках минулого, вивчення яких – один з напрямів педагогічної науки. Останнім часом постала необхідність дослідження історичного досвіду підготовки спеціалістів для армії та флоту.

Ступінь розробленості проблеми. За останні 1,5 роки на державному рівні все частіше підносяться питання про відродження України як морської держави. До цього спонукають історичні традиції та економічні можливості країни. У 2014–2015 рр. було розпочато відновлення українського флоту та створення ефективної системи морської освіти. Останнє неможливо здійснити без урахування досвіду роботи навчальних закладів морського профілю, котрі діяли в Україні в XIX ст. Одним із фундаторів, котрі заклали основу військово-патріотичного виховання в закладах морського профілю, був М. Лазарев – флотоводець і мореплавець, адмірал, кавалер ордена Святого Георгія IV класу за вислугу, командувач Чорноморським флотом. Методика виховання М. Лазарева була провідною у закладах морського профілю Півдня України XIX століття.

Військово-патріотичне виховання сучасної молоді неможливе без врахування героїчних сторінок попередніх років. Однією з таких сторінок є історія Чорноморського флоту, що був заснований в 1783 році за указом імператриці Катерини II. Управляло флотом Чорноморське адміралтейство, що знаходилося в Херсоні. Вперше навчальні заклади з підготовки спеціалістів для морського флоту в Україні згадуються у працях Є. Зябловського [6]. Він говорить про існування Чорноморських морських училищ, датуючи їх створення, спираючись на положення або укази про відкриття того чи іншого навчального закладу підписані імператором. Згодом до цієї проблеми звертався А. Скальковський у дослідженні «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края», описавши структуру системи підготовки спеціалістів для флоту першої третини XIX століття. У роботі наведені статистичні дані про кількість слухачів училищ, їх організацію і т. д. [2, с. 22].

А. Скальковський на тривалий час закріпив традицію у висвітленні історії морської освіти регіону. Вона була доволі простою –

всі автори, що вивчали дану проблематику, констатували факт існування Чорноморських морських навчальних закладів, відзначаючи час і місце їхнього відкриття. Так, дослідники В. Ляліков та І. Міхневич згадували і морські училища, що діяли в Новоросійському краї в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. Вони обмежувалися згадкою про існування на Півдні України Херсонського морського кадетського корпусу, не зосереджуючи своєї уваги на специфіці навчання та виховання курсантів [6].

У XX столітті продовжилися дослідження існування як Чорноморського флоту загалом, так і окремих морських училищ зокрема. Серед науковців варто відзначити Д. Афанасьєва, К. Нікульченкова, А. Соловйова та ін. Специфіку навчально-виховного процесу у морських училищах в XIX столітті продовжують вивчати і у XXI столітті. Зокрема, А. Черноусов, О. Чорний. Професійна діяльність, подвиги та методика викладання М. Лазарева була об'єктом досліджень Д. Завалішина, Г. Кублицького, М. Ляліної, С. Узіна та ін. Однак, вивчення спадку М. Лазарева було б неповним без аналізу власне військово-патріотичного виховання у педагогічному процесі в морських училищах XIX століття – періоду буремного освоєння морів та океанів, а також військової доблесті та незламного патріотизму.

Мета статті – проаналізувати специфіку військово-патріотичного виховання курсантів училищ морського профілю за методикою М. Лазарева задля використання досвіду у сучасному навчально-виховному процесі.

Виклад основного матеріалу. На Херсонщині у XIX столітті діяли наступні заклади морського профілю: Херсонське училище торговельного мореплавання, Херсонське морехідне училище далекого плавання, Олешківська двокласна морехідна школа, Голопристанська двокласна морехідна школа й Бериславська двокласна морехідна школа.

Флагманом морської освіти не тільки Херсонщини, а й загалом Південної України XIX століття було Херсонське училище торговельного мореплавання. Одним з перших дослідників освітньо-виховного процесу у даному навчальному закладі був Г. Кублицький [7]. Автор зосереджує увагу на питаннях становлення і розвитку зазначеного закладу, його діяльності в умовах недостатнього фінансування і відсутності кваліфікованих викладачів. Першому в Україні морському закладу випала доля зміцнити й оновити флот. Уже до кінця XIX століття вихованці Херсонського училища повністю замінили на Чорномор'ї іноземних штур-

манів і шкіперів. Окрім власне навчальної діяльності, на провідних ролях в училищі було виховання майбутніх моряків [6]. Цим займалися офіцери-вихователі.

Найвизначніших успіхів у підготовці таких викладачів досяг в Південній Україні в XIX столітті командувач Чорноморського флоту адмірал М. Лазарев. У літературі давно вже прийнято говорити про «школу Лазарева» [23], коли йдеться про проблему виховання і навчання моряків середини XIX століття. Створена М. Лазаревим система навчання і виховання стала синтезом передових тогочасних поглядів і англійської школи. Починаючи службу волонтером на англійському флоті, М. Лазарев перейняв англійську систему навчання і виховання особового складу. Узагальнивши педагогічні прийоми своїх попередників, а також багато запозичивши з російської та англійської систем виховання, М. Лазарев виробив свою систему, що дозволила впевнено і у відносно короткий термін готувати матросів до виконання завдань. Адмірал М. Лазарев створив таку систему на Чорноморському флоті на принципово новій на той час основі. Цією основою стали змагання. Це стосувалося як окремих людей, так і цілих екіпажів і з'єднань в цілому. Зрештою, М. Лазарев завжди порівнював Чорноморський флот з флотом провідної морської держави – Англії. Характерно, що М. Лазарев практично ніколи не порівнював Чорноморський флот з іншими флотами Росії, бо був дуже низької думки про них. Однак проведені М. Лазаревим на Чорноморському флоті перетворення були б неможливі, якби не було людей, здатних їх проводити. За влучним висловом учня М. Лазарева, згодом Морського міністра, І. Шестакова: «Не в кораблях и адмиралтействах было главное и труднейшее дело. В величественные массы, в затейливые механизмы нужно было вдунуть дыхание жизни, провести в них электрический ток, одарить их силой мысли, духом ревности. Предстояло создать людей...» [18, с. 42]. такі люди були ним створені. Ніяка школа не може існувати, якщо вона не має ідейної опори, на якій ґрунтується її суспільне значення, а отже, зміст і метод, обумовлені цією основною ідеєю.

Витоки створення лазаревської методики лежать в характері і особистісних якостях самого М. Лазарева. Кожен керівник, що має навчати і виховувати підлеглих, завжди будує свою діяльність виходячи зі свого досвіду, знань і особистісних якостей. Для ясного розуміння суті вимог М. Лазарева до підлеглих і того ідеалу офіцера, до створення якого він прагнув, необхідно

розглянути ті якості особистості, якими володів сам адмірал. Дослідник педагогічного методу М. Лазарева історик А. Черноусов, переконував, що, направляючи всю свою діяльність на благо Вітчизни, адмірал вимагав того ж і від своїх соратників і підлеглих. М. Лазарев вимагав від своїх офіцерів моральної висоти, про яку миколаївський командний склад у своїй масі ніколи і не думав [23, с. 104]. Сучасник М. Лазарева А. Хріпков головною рисою характеру адмірала називав різку самостійність: «Не существовало никакой власти на земле, которая могла бы поколебать его личные убеждения и заставит его отказаться от цели им раз для себя определенной. Эти-то душевные качества, постоянно направленные к общественной пользе, любовь к службе и высокое понятие о ее значении, доставили Лазареву исключительное, слепое доверие всех подчиненных и привязали к нему сердца многих, окружавших его» [22, с. 473]. Прикладом такого ставлення до М. Лазарева з боку підлеглих може служити лист командира корабля «Чесма» капітана 1 рангу Ф. Юрьева: «...можно ли быть равнодушным при таком охотнике каково у нас теперь Главный Командир достойный Михайло Петрович, всеобщая к нему любовь, особливо моя производит все возможности и ты поистине не узнаешь нашего флота противу прежнего его состояния, я уже имел счастье в глазах его заслужить особенное ко мне уважение...» [14, с. 10].

Головними якостями, необхідними офіцеру, М. Лазарев вважав любов до служби на користь Батьківщини і професіоналізм. Для командира корабля і те й інше виражалось у змісті корабля та підготовці екіпажу. Сам М. Лазарев, будучи командиром різних кораблів, завжди був прикладом іншим командирам. Один з його товаришів по службі згадував: «Судно, находившееся под командой Михаила Петровича, не было для него временным и случайным жилищем, а нечто, составляющее его самого, подобно тому как телом обладает душа [3, с. 63]. Зворотною стороною такого ставлення була вимога повного підпорядкування особистих інтересів офіцера інтересам служби, що не завжди знаходило розуміння у офіцерів, особливо старших. М. Лазарев, сам ведучи аскетичний спосіб життя, віддаючи всього себе службі, того ж вимагав і від своїх учнів і соратників. А вони, в свою чергу, зайнявши високі пости, продовжували вимагати те ж саме від своїх підлеглих. Наприклад, П. Нахімов щиро не розумів, що в офіцера можуть бути інтереси поза службою, і вселяв офіцерам: «Все наше время и все наши средства должны

принадлежать службе... Например, зачем мичману жалование? Разве только затем, чтобы лучше выкрасить и отделать вверенную ему шлюпку или при удачной шлюпочной гонке дать гребцам по чарке водки....» [11, с. 636]. Особистість М. Лазарева сучасники оцінювали неоднозначно. При більшості захоплених відгуків зустрічалися і критичні – все залежало від критерію оцінки.

М. Лазарев вважав, що молодий офіцер повинен чудово знати свою справу, а для цього вважав за необхідне, щоб мичмани не цуралися брудної і важкої роботи, про що писав: «Худо, как вахтенный офицер приказывает что-либо на марсе или салинге, а сам не знает, как оно делается. Я надеюсь, что тех, которые служили у меня, в том никто не упрекнет» [15, с. 110-112]. Служив з М. Лазаревим на фрегаті «Крейсер» Д. Завалішін, сам будучи мичманом, сприймав це по-іншому: «Влияние английских понятий и условий службы отразилось в Лазареве и в отношениях к младшим офицерам, к мичманам... Лазарев требовал от мичмана тех же свойств и действий, какие могли требоваться от лица, не носящего офицерского звания и не обязанного сохранять известное достоинство» [5, с. 66-67]. М. Лазарев справедливо вважав, що високий професіоналізм морського офіцера не може формуватися у відриві від практичної діяльності. Моряки, що знаходяться в плаванні на кораблі, могли розраховувати тільки на свої сили. Знання та навички кожного члена екіпажу були запорукою не тільки виконання поставлених завдань, а й збереження життя корабля та екіпажу. Однак на шляху формування високопрофесійного офіцерського корпусу адміралу доводилося долати ліню, зарозумілість, безграмотність багатьох офіцерів, у тому числі і високоставлених. Біограф М. Лазарева С. Узін зауважував, що однією з основоположних складових вигляду морського офіцера для М. Лазарева була моральна чистота [20, с. 15]. Це був один з критеріїв підбору підлеглих і соратників, що дозволило придушити корупцію на флоті і виховати нове покоління офіцерів. Характерною рисою адмірала М. Лазарева було дуже дбайливе і скрупульозне ставлення до державних коштів. Адмірал не допускав нетямущої витрати жодної копійки державних коштів. У тому числі він не дозволяв витрачати державні кошти і на власні потреби. Цього ж він вимагав і від усіх своїх підлеглих. Дослідниця М. Ляліна писала, що підбір і виховання соратників М. Лазарев почав ще під час навколосвітніх подорожей. Він відбирав найбільш грамотних і люблячих службу офіцерів, навчав, виховував, перекладав

услід за собою з корабля на корабель і підвищував в чинах і званнях [10, с. 56]. Так, П. Нахімов служив з М. Лазаревим, починаючи з подорожі на «крейсер», В. Корнілов і В. Істомін зі служби на «Азові». Зрештою, ці офіцери, перейнявши ідею і методіку М. Лазарева, самі стали навчати і виховувати підлеглих, тим самим розвиваючи школу М. Лазарева далі. М. Лазарев проводив відбір людей за принципом професійної придатності (пріоритетним були талант і здібності), а потім намагався прищепити їм необхідне відношення до служби і погляди на життя. Наприклад, В. Корнілов з випуску з Морського корпусу в 1823 році потрапив у розряд світських молодих людей і сильно захопився столичним життям. За клопотанням батька він потрапив на корабель «Азов» під командуванням М. Лазарева. Ця обставина вчинила перелом в характері В. Корнілова і послужило підставою його подальшої кар'єри. М. Лазареву не сподобалося легковажне і недбале ставлення молодого офіцера до служби, постійне читання французьких романів. Але М. Лазарев зауважив обдарованість молодого мичмана і вирішив перевиховати його, піддаючи строгим стягненням за найменший недогляд. Коли В. Корнілов став просити про переведення на інший корабель, М. Лазарев викликав його до себе для бесіди. На жаль, зміст бесіди не зберігся ні в документах, ні спогадах товаришів по службі, але після цієї бесіди В. Корнілов покидав всі свої французькі романи за борт і взявся за вивчення технічної і морської літератури з капітанської бібліотеки. Скоро погляди, звички і рівень підготовки молодого мичмана кардинально змінилися [10, с. 59].

Перше бойове хрещення мичман В. Корнілов отримав у жовтня 1827 в битві на Нарві. Під час бою він командував трьома знаряддями нижнього дека і проявив себе як один з найхоробріших, діяльних і виконавчих офіцерів, за що і був нагороджений орденом св. Анни IV ступеня і звання лейтенанта. М. Лазарев володів незамінною для керівника здатністю відрізнити талановитих молодих офіцерів, виховувати їх і висувати, за їх здібностями. Цікаво, що Г. Бутаков після випуску з корпусу характеризувався Г. Філіпсоном як «юноша, недавно випущенный из морского корпуса, довольно вялый, с тоненьким, почти детским голоском. Ему часто доставалось от его энергичного командира» [22]. М. Лазарев ж побачив потенційні можливості молодого офіцера і взявся за його виховання, призначивши його до себе прапор-офіцером. М. Лазарев направив Г. Бутакова по лінії командирів парових кораблів. Надалі

Г. Бутаковим була розроблена тактика парового броненосного флоту, а службу він закінчив у званні адмірала. Дуже уважно М. Лазарев ставився до офіцерів, які проявляли жвавий інтерес до морської служби. Таких він запрошував на чашку чаю, розмовляв з ними, давав їм доручення, іноді дуже відповідальні. Непідконтрольних М. Лазарев призначав у підпорядкування командирам, що відрізнялися винятковою строгістю і вимогливістю.

М. Лазарев вважав, що «гораздо приятнее видеть подвижных и активных офицеров, полных мужества и энергии, нежели сидней философов, которые только что курят трубки с утра до вечера и рассуждают о пустяках, а ни на какое по службе дело не способны» [13, с. 70]. М. Лазарев був дуже низької думки про випускників Морського кадетського корпусу, очолюваного І. Крузенштерном, вважаючи, що його нововведення не прищеплюють вихованцям любов до моря та служби на благо Батьківщини і не дають необхідних практичних знань, а тільки породжують вільнодумство: «Надобно сказать, что из всех, сколько по сие время выпущено, не более двух нашлось таких, которые вышли порядочные офицеры, и потому только, что менее других занимались вовсе посторонними науками. Скажу и то, что из 15 таковых, с которыми имел я честь служить, добился я толку только из одного, а остальных принужден был сгонять с судов долой» [16, с. 36].

М. Лазареву не подобалася слабкість професійної підготовки майбутніх офіцерів у Кадетському корпусі. Мала кількість практичних дисциплін і велика кількість дисциплін загального характеру, що розвивають ерудицію і уяву, але не здатних підготувати до професійної діяльності, він вважав шкідливим для морської служби. Кожен офіцер, що прибуває на флот, відразу потрапляв у поле зору М. Лазарева та його оточення. Бойовий досвід і морська практика, одержані на малих кораблях, були незамінні для молодого офіцера. А далі, як згадував сучасник, «...если новый питомец возвращался живой из своей первой школы, он находил всегда себе место на одном из лучших судов флота – где мог продолжить, незаметным образом, свое служебное образование по части того образцового порядка, в каком надлежит содержать команд и суда военного флота...» [4, с. 15].

М. Лазарев надавав відбору людей величезне значення, так як ефективність системи виховання залежала від особистісних якостей людей. Д. Афанасьєв писав, що головна виховна ідея М. Лазарева складалася у розвитку змагальності як між окреми-

ми людьми, так і кораблями і з'єднаннями. Для навчання і виховання молодих офіцерів М. Лазарев широко використовував шлюпочні змагання, вбачаючи в них засіб підвищення морського вишкілу і зміцнення здоров'я. Це була чудова школа для молодих офіцерів, що змушувала їх вивчати всю різнобічність морської практики, що давала їм можливість купувати навик в управлінні шлюпкою. «Каждый из офицеров, командовавших шлюпкой, знал, что начальствующий, от адмирала до командира и старшего офицера его судна включительно, следят за ним и при малейшем упущении не замедлят сделать ему замечание. Это была замечательная в своем роде школа для молодых офицеров, заставлявшая их изучать всю разносторонность морской практики, давая им возможность приобретать навик в осмотрительной наглядности при управлении шлюпкой и побуждая таким образом незаметно втягиваться в свою профессиональность, воодушевляться в то же время желанием заслужить личное одобрение командира своего судна и главного командира в отдаваемом им приказе; последнее в особенности считалось очень высокой и желанной наградой. После каждого судового ученья или катанья на шлюпках в кают-компани не было иного разговора, как только самые оживленные объяснения о мелочах исполнения и о всех замеченных неисправностях» [1, с. 12]. Надалі ця змагальність переносилася на кораблі, командирами яких ставали офіцери. М. Лазарев вмів розвинути серед офіцерів свого флоту громадську думку в кращому сенсі цього слова.

А. Черноусов, розкриваючи таємницю лазаревської школи, писав, що вона полягала у вмій і тонкій грі на самолюбстві і честолюбстві офіцерів, у розвитку у молоді почуття обов'язку і патріотизму [23, с.89]. Офіцерів, які проявляли грамотність і ревності до служби, М. Лазарев представляв до нагород і підвищення по службі позачергово. Добиваючись перед Начальником Головного морського штабу про підвищення позачергово П. Нахімова, М. Лазарев писав: «При сем случае... беру смелость просить дать ход по службе некоторым из офицеров, которые по познаниям и образованности своей с пользой и честью для флота заняли бы места высшие» [10, с. 46]. М. Лазарев намагався зробити так, щоб бойову практику отримували всі офіцери, навіть штабні. Виховуючи офіцерів, М. Лазарев часто застосовував нестандартні прийоми. Так, наприклад, після гонки в Кронштадті яхта «Оріанда» в найтяжких умовах прибула до Севастополя.

По прибуттю до Миколаєва командир яхти І. Унковський був зустрінутий вкрай холодно. М. Лазарев докоряв йому в тому, що не привіз приз, втратив бушприт, чого, за його словами, не могло трапитися при хорошому управлінні яхтою. Тільки через кілька днів М. Лазарев став спілкуватися з ним, як і раніше. Пояснення настільки дивної поведінки І. Унковський дізнався через багато років від свого батька, якому М. Лазарев написав про це в листі, кажучи, що після такого виняткового плавання у всякого, не тільки молодого, командира може закрутитися голова, що треба відразу напоумити людину, інакше в ньому розвиватиметься згубна зарозумілість [8, с. 456]. Одним з методів навчання і виховання командирів кораблів було надання командирів повної самостійності в питаннях навчання екіпажів, озброєння та змісту кораблів. Віддаючи це на розсуд командирів, М. Лазарев, тим не менш, жорстко питав за кінцевий результат. Знання та досвід здобувався командирами в морі. Практично всі командири і старші офіцери кораблів високих рангів призначалися після певного часу служби на посаді командирів малих кораблів. М. Лазарев розумів, що для офіцера гостро необхідно відчуття значущості виконаної роботи і почуття власної гідності. Серед коштів до піднесення офіцерського стану у власних очах він ввів традицію розбору дій товаришів по службі, навіть начальницьких, зрозуміло, поза службою. Служба велася дуже строго, і в її часи не терпіли жодних проявів вільнодумства. Виявляючи в деяких областях демократизм, М. Лазарев, тим не менш, був дуже жорстким керівником. Уміло використовуючи весь комплекс заходів виховного впливу, він суворо карав за провини і тим більше злочини. Подяка від М. Лазарева була вищою формою заохочення і цінувалася дуже високо.

Під час командування М. Лазаревим Чорноморським флотом практично жоден корабель не виходив у море, не маючи на борту гардемаринів. Перебуваючи на кораблі, адмірал завжди уважно стежив за діями вахтових офіцерів корабля та ескадри. При всіх вдалих і невдалих маневрах він запитував прізвище знаходиться на вахті і брав на замітку як грамотних і розторопних, так і тих, що припускалися помилок. Пізніше М. Лазаревим була розроблена спеціальна інструкція командирам кораблів з навчання гардемаринів. Суть її зводиться до того, що навчання їх повинно проводитися безперервно, а для відпочинку виділятися стільки часу, скільки необхідно для відновлення сил. В інструкції М. Лазарев вимагав від командирів «предупреждать, отвращать

и удерживать гардемарин от поступков и шалостей наказаниями неизбежными и строгими, но в тоже время справедливыми, законными и человеколюбивыми» [8, с. 32]. З гардемаринів, які пройшли школу М. Лазарева, виходили офіцери, які, на думку адмірала, «сделали бы честь всякому флоту в Европе; но главнейшая выгода есть та, что они по привычке своей приурочивают других, себе подобных, а это не безделица» [16, с. 36].

Виховані М. Лазаревим офіцери склали кістяк офіцерів-вихователів училищ морського профілю Південної України. Багато з них неодноразово брали участь і у військових діях. Офіцери, що залишилися в живих, стали згодом адміралами і зайняли ключові посади в морських училищах Південної України XIX століття. Так, наприклад, Г. Бутаков створив всесвітньо відому тактику парового броненосного флоту, Н. Аркас керував в 1877–1878 роках Чорноморським флотом, І. Шестаков очолював з 1882 по 1888 рік Морське міністерство, М. Васильєв, застосовуючи методикку виховання і навчання М. Лазарева, працював у Голопристанській двокласній морехідній школі. Переїнявши дух вчення М. Лазарева, його прагнення до користі Вітчизни, способи і методи навчання і виховання, ці люди дали потужний поштовх розвитку морського флоту в другій половині XIX століття. Побудована за принципом змагальності система навчання і виховання ставила командира в повну залежність від підготовки та виховання його підлеглих на всіх рівнях від Головного командира до мічмана.

М. Лазаревим була створена жорстка вертикаль підготовки та навчання особового складу флоту. Кожен командир повинен навчати і виховувати своїх підлеглих і повністю відповідати за їх дії. Головними вимогами, які М. Лазарев заклав в основу виховання особового складу флоту, були організованість і залізна дисципліна. Вони самі по собі не нові, новим було те, що їх здійснення ґрунтувалося не так на страху покарання, а на чіткому розумінні кожним своїх обов'язків. Адмірал вимагав від начальників шанобливого ставлення до підлеглих. Тільки в такому підході М. Лазарев бачив шлях зміцнення авторитету офіцера і створення на кораблі згуртованого екіпажу, здатного виконати в будь-який час всі поставлені завдання. Основу виховної та навчальної системи М. Лазарева можна звести до наступних положень: любов до Батьківщини – головний стимул, який визначає всі вчинки офіцера і матроса, аж до самопожертви в ім'я блага і честі Вітчизни. Природним наслідком цього було переко-

нання, що виконання службового обов'язку – священний обов'язок воїна. Величезною заслугою М. Лазарева є те, що він зумів гармонійно поєднати два завдання – навчальне та бойове. Він пристосував навчальний процес вдосконалення та підготовки флоту до великої війни до практичних можливостей повсякденної малої війни.

Однією з серйозних завдань лазаревської школи було виховання патріотично налаштованих та самостійно мислячих й ініціативних командирів. Це досягалось наданням їм значною свободою у виборі способу дій, але з обов'язковим урахуванням індивідуальних особливостей і особистого досвіду виконавця.

Основна заслуга М. Лазарева полягала в тому, що він розробив діючу, життєздатну, ефективну і в цілому універсальну систему навчання і виховання моряків, котра стала визначальною у підготовці в XIX столітті. Не втратила своєї актуальності ця система і в XXI столітті, адже зараз патріотизм – та основа, навколо якої повинен будуватися увесь навчально-виховний процес у закладах морського профілю. Наше дослідження не носить вичерпного характеру. Серед перспективних напрямів нам видається більш ґрунтовне вивчення питання діяльності учнів адмірала – «випускників «школи М. Лазарева»» у освітньо-виховних закладах морського профілю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Афанасьев Д.К. Истории Черноморского флота / Д. Афанасьев // Русский архив. – 1902. – № 3. – С. 12-17.
2. Боровой С.Я. А.А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины / С.Я. Боровой // Записки Одес. археологич. о-ва. – 1960. – С. 21-30.
3. Войт В. Воспоминания и впечатления о деятельности наших моряков / В. Войт. – СПб., 1887. – 92 с.
4. Головачев Е.Ф. История Севастополя как русско-го порта / Е.Ф. Головачев. – СПб., 1872. – 84 с.

5. Завалишин Д.И. Кругосветное плавание фрегата «Крейсер» / Д.И. Завалишин // Древняя и новая Россия. – 1877. – Т. 2.

6. История Херсонской государственной морской академии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kma.ks.ua/ob-akademii/istoriya>

7. Кублицкий Г.И. По материкам и океанам. Рассказы о путешествиях и открытиях. – М., 1857. – 326 с.

8. Лазарев М.П.: Документы / Под ред. К.И. Никульченкова: В 3 т. – М. : Военное изд-во МО СССР, 1961.

9. Лазарев М.П. Настольный энциклопедический словарь: в 8 томах. – 3-е изд. – М. : Изд. товарищ. «А. Гранат и К°», 1897. – Т. 4 (Кальдер-Ленский). – С. 2568-2569.

10. Лялина М.А. Подвиги русских адмиралов. Памяти героев с благоговением посвящает / М.А. Лялина. – СПб., 1903. – 128 с.

11. Нахимов П. Документы и материалы / Под ред. А.А. Самарова. – М. : Военное изд-во МО СССР, 1954.

12. Переписка М.П. Лазарева с князем Меншиковым 1848г. // Р.А. – 1883. – № 6.

13. Переписка М.П. Лазарева с князем Меншиковым. // Р.А. – 1882. – Вып. 2.

14. Письма Михаила Петровича Лазарева к Алексею Антиповичу Шестакову в г. Красный Смоленской губернии // Морской сборник. – 1918. – № 7-8. – С. 123-125.

15. Письма Михаила Петровича Лазарева к Алексею Антиповичу Шестакову в г. Красный Смоленской губернии // Морской сборник. – 1918. – № 2-3. – С. 110-112.

16. Письма Михаила Петровича Лазарева к Алексею Антиповичу Шестакову в г. Красный Смоленской губернии // Морской сборник. – 1918. – № 4. – С. 36.

17. Письма Михаила Петровича Лазарева к Алексею Антиповичу Шестакову в г. Красный Смоленской губернии // Морской сборник. – 1918. – № 6. – С. 70-71.

18. Полвека обыкновенной жизни. Воспоминания И.А. Шестакова. – М., 1982. – 52 с.

19. Приказы Главного Командира Черноморского флота и Портов 1842 года. – Николаев, 1842.

20. Узин С.В., Юсов Б.В. М.П. Лазарев / Под ред. А.И. Соловьёва. – М. : Географгиз, 1952. – 48 с.

21. Филипсон Г.И. Воспоминания // Р.А. – 1883. – № 6.

22. Хрипков А. Рассказы об адмирале Лазареве // Р.А. – 1877. – № 2.

23. Черноусов А.А. Адмирал М.П. Лазарев. Роль личности в истории России / А.А. Черноусов. – Москва, 2011. – 344 с.